

**ԽՈՒՔՈՒՇԿԻԱ ԵՎ ԱՐՄԻՐԱԼԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ԲՆՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ**

Մարգիս Պետրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Բանալի բառեր՝ *կառամարտիկ, դասեր, Խուբուշկիա, Արմիրալի, Մոկք, Անձևացիք, Արմարուք, Հովա դաշտ, Խեմուվա, Ուրարտու:*

Հոդվածի քննության առարկան առերեստանյան սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված *Խուբուշկիա, Նահրի և Արմիրալի* անուններով հանդես եկած երկրի տեղորոշման հարցն է և Armirali երկրանունը: Ապացուցում ենք, որ վերջինը ևս վերաբերում է այն նույն տարածքին, ինչ և նախորդները: Այս երկիրը ընդգրկում էր հետագա Մեծ Հայքի Մոկք նահանգը և Վասպուրական նահանգի Անձևացիք գավառը: Ապացուցում ենք, որ Խուբուշկիան եղել է կառամարտիկների, ապա նաև՝ հեծյալների արտոնյալ խավերի կողմից կառավարվող երկիր: Սրանք ներկայացրել են զինվորական, մասամբ նաև քրմական դասերը: Դա հաստատվում է այնպիսի հատուկ անունների միջոցով, ինչպիսիք են. Armirali, Kaki/Kakia և Janzu: Այդուհանդերձ, պետության ստեղծման գործում առաջնային դեր ունեցել է զինվորական դասի կառամարտիկ վերնախավը: Armirali անունը դրա վկայությունն է: Բերված հատուկ անունների ստուգաբանություններն էլ նպատակ ունեն ապացուցելու նշված տարածքներում հնդեվրոպական-հայկական էթնիկական տարրի (հայախոս բնակչության) առկայությունը դեռևս սեպագրային դարաշրջանում:

Նախաբան. Մ.թ.ա. II հազարամյակում և I հազարամյակի առաջին կեսին Մերձավոր Արևելքում ծավալված ռազմաքաղաքական իրադարձություններում կարևոր դեր է վերապահված եղել զինվորական (մասամբ նաև քրմական դասին) պատկանող

կառավարտիկներին և նրանց վերնախավը ներկայացնող խմբավորումներին: Ընթացող գործընթացներից գերծ չի մնացել Հայկական լեռնաշխարհը ևս: Տեղաբնիկ ցեղերի կառավարտիկների մի մասը լծված էր հայրենի տարածքները պաշտպանելու գործին, իսկ մյուս մասը դարձել էր իտեթական, ապա ասորեստանյան բանակում ծառայող զինվորներ: Խեթերը սրանց հիշատակել են ըստ ծագման վայրերի կամ ցեղանունների՝ Halara (կամ Hatra), Manda, Sala, Tamalkija, Himusa¹: Մինչև մ.թ.ա. XIII դարի կեսերը սրանք ապահարկ էին:

1. Խուբուշկիան՝ զինվորական դասի երկիր

Ավանդական Վաղարշակ թագավորի կողմից Հայաստանում նախարարություններ հաստատելու առիթով պատմահայրն անդրադառնում է նաև Վանա լճից հարավ ընկած շրջաններին՝ Մեծ Հայքի Մոկք, Կորճայք նահանգներին և Վասպուրական նահանգի հարավային հատվածին: Նրա անգուգական երկում կարդում ենք. «Իսկ զՄոկացիս ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բագումս՝ նախարարութիւն հաստատէ: Նոյնպէս և զԿորդուացիս, և զԱնձաւացիս, եւ զԱկեացիս ի նոյն (իմա՛ նոյնանունս՝ Ս.Պ.) գաւառաց»²: Իսկ Արտավազ թագավորին հաջորդած Տիրանի առթիվ պատմահայրը գրում է. «Յաւուրս սորա ասէն լեալ *զպատանի որմն յագգէն Անձաւացեաց...* Ջոր սիրեալ արքայի՝ *տայ նմա զգահն երկրորդական*, զոր ունէրն Արտավազդ. և զհոգս *արնէլեան զորուն ի նա հաւատացեալ* առ նմա թողու զԻրուասպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր»³: Ուրեմն, ինչպիսի հզորն էր լինելու Անձաւացի/Անձեւացի տոհմը, որ արքան նրա պատանի ներկայացուցիչին է վստահել տերության երկրորդ գահը և Հայոց բանակի չորս գորամիավորումներից մեկի՝ «Արևելյան դոան» հրամանատարությունը: Վերջին բարձր զինվորական պաշտոնը Անձաւացի նախարարներն զբաղեցրել են (ըստ երևույթին՝ փոփոխակի) նաև հաջորդ դարերում:⁴

Ուրարտական դարաշրջանում Արևելյան Տիգրիսի վերին և միջին հոսանքների շրջանները՝ հետագա Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Անձեւացիք գավառը և Մոկք նահանգը ներառյալ կազմում էին Ուրարտուին ենթակա, բայց ռազմունակ *Նաիրի* կամ *Խուբուշկիա* կոչված թագավորությունը: Ասորեստանի Սալմանասար III թագավորը պատմում է, թե մ.թ.ա. 859 թ. իր բանակը ինչպես է դժվարությամբ հասել Խուբուշկիա քաղաք: Քաղաքի մոտ ընթացած դաժան մարտերից հետո խուբուշկիացի մարտիկները իրենց Կակիա արքայի գլխավորությամբ նահանջել էին լեռները: Արձանագրության համաձայն՝ Սալմանասար III-ը հետապնդել էր նրանց և պարտության մատնել լեռներում: Ասորեստանի թագավորը պատմում է. «Ես հրդեհեցի Խուբուշկիա քաղաքը՝ շրջակա հարյուր քաղաքների (իմա՛ բնակավայրերի-Ս.Պ.) հետ միասին... *Մարտակառքեր, ձիեր, լծվածքներ*՝ այդ բոլորը ցած իջեցրի լեռներից»⁵: Խուբուշկիայի լեռնցիների համառ դիմադրությունը կազմակերպած մարտաշունչ արքան համապատասխան անուն ուներ Kaki/Kakia, որի մեջ առանձնանում են *kak- արմատը և *-i/ia վերջածանցը: Այս վերջինը

¹ Տե՛ս WVDO -1916/1926. VI, 2, 3, 4, 6.

² Խորենացի -1981, գիրք Բ, գլ. ր:

³ Նույն տեղում, գլ. կր:

⁴ Նույն տեղում, գիրք Գ, գլ. 118: Բիւզանդացի -1987, գիրք Ե, գլ. 118:

⁵ Ադոնց Ն. -1972, էջ 78; Арутюнян Н. -1970, сс. 70-71, 102-104, 111-113, 127-130.

նույնական է *Hubuška* անվան *-ia* վերջածանցի հետ՝ ծագելով **(i)jā* վերջածանցից և լինելով համարժեքը հայերեն *-ի* վերջածանցի (հմմտ. *բարի, կոզի, հանի, սամի* և այլն): Իսկ **kak* արմատը նույնն է լինելու հայերեն *կազ* «վեճ, կռիվ» արմատի հետ, որից ունենք *կազիլ* «կռվել», *կազասեր* և *կազացող* «կռվարար» բառերը:⁶ Մեկազրում հիշատակված *Kaki(a)* և հետագայում հայտնի դարձած *Գազիկ* արքայանունների միջև ստուգաբանական կապի գոյությունը փաստվում է դյուցազնավեպի Կակիզ թագավորի տիրությունները նույնպես Վանա լճից հարավ տեղորոշված լինելու միջոցով: Այս Գազիկ-Կակիզը «կը թագավորեր Գավաշի, Խավի ծորի, Շատախի, Մոկաց, Մպարկերտու, Խիգանի, Կարկառի, Կարճկանի վրա»:⁷

Խուրուշկիա քաղաքը, հավանաբար, գտնվել է «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպի *Հովա դաշտ* կոչված վայրում, որովհետև *Hub-ušk-ia* բաղադրիչներից բաղկացած տեղանվան *hub-/*hnu/* բաղադրիչը կարելի է նույնը համարել *Հովա դաշտի* (ուղղ. հոլովը՝ *Հուվ*) անվան հետ: «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպի Մոկաց տիպի պատումներում *Հովա դաշտը* համարվում է Մասունցի Դավթի և Մսրա Մելիքի կովի վայրը:⁸ *Hubuška* տեղանվան *hub-* և *Հովա դաշտի* անվան *Հուվ* բաղադրիչների հետնորդը պիտի լինի նույն վայրում գտնված և մինչև XX դ. սկզբները հայաբնակ Մամոտանք գավառի *Օվ* գյուղի անունը:⁹ *Hubuška* տեղանվան *Hub* բաղադրիչը կարելի է կարդալ նաև *hnu/* (սեպագիր *h/hայ. hu, h, սեպ. u/hայ. nu, n/o, սեպ. b/hայ. p, v/*) և նույնացնել ոչ միայն *Հովա դաշտ* տեղանվան, այլև հայ. *hnu/hu* (<հովի-ւ) բառի առաջին բաղադրիչների հետ: *Հուվի*-ը բառացիորեն «ոչխարապահ» է նշանակում, իսկ *hnu/h-*ն՝ «ոչխար»: Նրա արմատակիցներից են լուվ. *hau-* «ոչխար», հին հնդկ. *a'vi* «ոչխար», լատին. *avis* «ոչխար», հուն. *ἄ(F)ις* «ոչխար» բառերը և «ոչխարապահ»/«հովիվ» նշանակող հին հնդկ. *avi-pāla'*-ն:¹⁰

Մեր ոսկի բառն էլ կարելի է տեսնել *Hub-uška* տեղանվան երկրորդ բաղադրիչի մեջ՝ բայց իր **oskia* նախաձևով (հիշենք, սեպ. *š/s* և *u/o* ընթերցման հնարավորությունը): Այս նախաձևը նույն տեսքով առկա է նաև *Uška* սեպագիր լեռնանվան մեջ, որը Սոտքի *նսկեհանքը* պարունակող լեռան անունն էր:¹¹ Այս դեպքում *Hubuška*-ն կլիներ *Հովա դաշտի* անունը և կնշանակեր «Ոսկյա ոչխարի (դաշտ)», որից՝ քաղաքի անունը: Հիշենք հունական Ոսկե գեղմի առասպելը¹², որում ոսկե գեղմով ոչխարը խորհրդան-

⁶ Աճառյան Հ. -1973, հ. II, էջ 477: Կարծում ենք, որ արմատակիցներ են *կազ* բառը, *Kaki/kakia*, *Kakadanu* անձնանունները և *kakme* տերմինը: Վերջինի մասին տե՛ս *Дьяконов И. -1951*, №№ 2-4, надп. № 46: *ՀԺՊՔ -1981*, հ. I, էջեր 26-27: Պետք չէ *kakme*-ներին առանձնացնել Ուրարտուի հայախոս բնակիչներից կամ նրանց համարել Չիկիրտուի և Անդիայի բնակիչներ (տե՛ս *Дьяконов И. -1951*, №46, пр. 8): *Արդոնց Ն. -1972*, էջ 101, ծան. 1: *Арутюнян Н. -1970*, էջ 296, пр.472): Կակմենները, ըստ ամենայնի, պատկանել են Ուրարտուի զինվորական դասին: Հմմտ. *kak-* բաղադրիչով կազմված այդ նույն ժամանակաշրջանի Ուրարտուի «առաջին սպարապետի» *Kakadanu* անունը (*Дьяконов И. -1951*, №50): Հակառակ ընդունված կարծիքի (*Арутюнян Н. -1970*, ծան. 399) ասուրերեն զագգաду «զուլխ» բառն այստեղ գործ չունի:

⁷ ՄԾ -1936, հ. I, էջեր 475-480, 607-609 և 1091:

⁸ ՄԾ -1936, հ. I, էջեր 512, 572, 578, 802:

⁹ Ա-Գո -1912, էջ 95:

¹⁰ Աճառյան Հ. -1977, հ. III, էջ 117, *Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984*. т. II, с.с. 577, 579.

¹¹ *Меликишвили Г. -1960*. с. 446, надп. N 155; *Պետրոսյան Ս. -1984*, 2, էջեր 178-179:

¹² *Շուն Ն. -1956*, էջեր 309-311, 329, 338:

շում էր արևը (ոսկեգույնը նրա գույնն է, իսկ ոսկին՝ արևին ձոնված մետաղը), ինչպես նաև՝ Խուրուշկիայի հետևորդ Մոկքի հյուսիսային սահմանագլուխը կազմած լեռան *Արտոնու* (հմմտ. գրաբար *արտի/արտիկ* «վայրի էգ ոչխար») և հարավայնի սահմանագլուխը կազմած լեռան *Առնոնու* (հմմտ. գրաբար՝ *առն* «վայրի արու ոչխար») անունները:¹³ Այս դեպքում պետք է նկատի առնել, որ առասպելաբանորեն հյուսիսը՝ որպես ձախ կողմ (մեր նախնիների կողմնորոշումը դեպի արևելք էր) համադրվում էր իգական-մայրական սկզբունքի, իսկ հարավը՝ որպես աջ կողմ, համադրվում էր արական-հայրական սկզբունքի հետ:¹⁴ Արտոնն ու Առնոսը՝ մայր և հայր լեռներ ըմբռնվելիս, նրանց ծնունդն էլ կարող էր ըմբռնված լինել հայկական «ոսկե ոչխարը»՝ հունական ոսկե գեղմով ոչխարի զուգահեռը՝ Հովա դաշտի հովանավոր աստվածությունը: Ասորեստանի թագավորների կողմից նրան տրված *Նաիրի* անունը (այն Խուրուշկիա կոչվում էր իր մայրաքաղաքի անունով)¹⁵:

Kaki(a) սեպագրային արքայանվան և դյուցազնավեպի Գագիկ/Կակիկ թագավորի կերպարների միջև նկատվող ընդհանրության մասին է խոսում ոչ միայն նրանց անունների լեզվաբանական նույնությունը և նույն տարածքում (իրական թե մտացածին) իշխած լինելու հանգամանքները, այլև դրանք կապակցող օղակի գոյությունը՝ այն իրողությունը, որ այդ նույն տարածքները հասուն միջնադարում մասն էին կազմում Վասպուրականի Արծրունիների թագավորության, որի հիմնադիրը նույնպես *Գագիկ* էր կոչվում:¹⁶

Թե՛ Խուրուշկիայի Կակիա (Կակի) թագավորին, թե՛ «Մասնա ծոեր»-ի Կակիկ (Գագիկ) թագավորին, թե՛ Վասպուրականի առաջին՝ Գագիկ Արծրունի թագավորին ենթակա տարածքները գերազանցապես կազմում էին Վանա լճից հարավ և հարավարևելք տարածված միևնույն գավառները: Այս նույնությունը կարելի է բացատրել, մեր կարծիքով, միայն հազարամյակների խորքից անխափան եկած այն ընդհանրության զիտակցումով, որը հասուկ է եղել վերոհիշյալ շրջանների բնիկ բնակչությանը՝ նույնիսկ օտարերկրյա տիրապետության պայմաններում: Վասպուրական և Մոկք նահանգների հիշյալ գավառների բնիկները կազմում էին հայության *վոշիկ* կոչված ազգագրական խումբը: Անվան կազմության համար հմմտ. մեր ազգագրական մյուս խմբերին տրված անուններից *արմնիկ*, *գեղնիկ*, *գոզիկ* (իսկ օտարազգիների տրված ցեղանուններից՝ *խափշիկ*, *կայսիկ*, *հնդիկ*, *պարսիկ* և այլն): *Վոշիկ* (<վոշ-իկ) անվան արմատը նույնն է *վոշնեղ* (<վոշ-ն-եղ) բառի արմատի հետ, որն, անշուշտ, «կարմիր» է նշանակել, որովհետև *վոշնեղ* նշանակում է «կարմրատակել, շառագունել»¹⁷: Նրանով *վոշիկ* անվան կազմումը պայմանավորված էր լինելու հիշյալ շրջանների բնակչության նախնիների զինվորական դասը ներկայացնելու իրողությամբ: Հնդեվրոպական միասնու-

¹³ Պետրոսյան Ս. -1991, 2, էջեր 127-128:

¹⁴ Հմմտ. Hajasa և Azzi (տե՛ս: Петросян С. -1987, 3, էջեր 77-87):

¹⁵ Ադոնց Ն. -1972, էջեր 79, 111:

¹⁶ Тер-Гевондян А. -1977, с.с. 243-244.

¹⁷ Մալխասյանց Ստ. -1945, IV, էջ 353:

թյան շրջանում կարմիր գույնը հատկացված էր զինվորական դասին, իսկ սպիտակը՝ քրմականին¹⁸:

2. Կառավարտիկներին առնչվող *Armiral* տեղանունը:

Եթե բերված անունների մեջ արտացոլված ենք տեսնում զինվորական դասի գոյությունը, ապա հավանականություն կա, որ այստեղ իրենց հիշատակը թողած լինեն նաև իրենք՝ կառավարտիկները: Այդպիսին մենք համարում ենք նույնպես սեպագրությանը ավանդված *Armiral*-(a/u) երկրանունը¹⁹: Վերևում նշվեց, որ ասորեստանցիներից այս երկրին տրված *Նահիրի* և *Խուբուշկիա* անունները նրա բուն անունները չեն: Սրանցից առաջինը Հայկական լեռնաշխարհին տրված ընդհանրական անվան մասնավորեցումը, իսկ երկրորդը երկրի մայրաքաղաքի անունն էր: Երկրի իսկական անունը, դրանց նման, մեզ հասել է դարձյալ ասորեստանցու միջոցով, բայց տեղում եղած (ուրեմն նաև տեղում լսած) անձի միջոցով: Դա լրտեսներից մեկն էր Ուրարտուին սահմանակից ասորեստանյան նահանգի կառավարիչ, գլխավոր լրտես Աշուրիսուայի: Դրա և իր նմանների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Աշուրիսուան գեկուցագրեր էր ուղարկում Սարգոն II-ին (721-705 թթ. մ.թ.ա.): Դրանցից մեկում թվարկված են Ուրարտուի հարավային նահանգների կառավարիչները, որոնց նահանգները հարևան էին Մուծածիրին և Ասորեստանին: Դրանցից վերջինը Արմիրալիուն է²⁰, նրա նախորդը՝ Ալզին (հետագա Աղձնիքը)²¹, որից արևելք էր գտնվելու Արմիրալիուն: Սրանց կառավարիչները հավաքվել էին Վանա լճի հարավային ափին գտնված Ուեսի նահանգում (կոչված նաև Ուայախս²², հետագա Երևարք և Ռշտունիք գավառները միասին)²³: Իսկ այս նահանգից հարավ՝ հետագա Մոկքն էր՝ Երևարքի և Ռշտունիքի հարևանը հարավից: Այսպիսով, պարզվում էր, որ հետագա Աղձնիքից արևելք, Երևարք-Ռշտունիքից հարավ և Մուծա ծիրից հյուսիս գտնված *Armiral*- նահանգը հետագա Մոկքն ու Անձևացիքը ներառած նույն Խուբուշկիան է: Անունների նմանության պատճառով այս Արմիրալին նույնացնում են Վանա լճի հյուսիսարևելյան ափամերձ շրջանները բռնած, Սարգոն II-ի կողմից հիշատակված Արմարիլի կամ Արմարիյալի նահանգի հետ²⁴: Բայց դա անհնար է, որովհետև 1. վերջինը նույնական է Սալմանասար III-ի հիշատակած Արամալիի հետ՝ Վանա լճից հյուսիս-արևելք, Արծաշկու (հետագա Արճեշը)²⁵ կենտրոնով, 2. սա

¹⁸ Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984. II, с. 788, пр. 3 и 5: Կարմիր գույնի ձիով էր պատկերացվում նաև տեղական Ս.Եղիշեն: Գ. Սրվանձոյանցը այս առթիվ գրում է, որ Մոկաց Վերին Տասիկ գավառակի գյուղերից «Վերիա եկեղեցին Ս. Եղիշեի անունով շինված է, նսեմ և զծուծ շենք մը, դուռը միշտ բաց, ուր ուխտավորք և աղոթվորք կը հաճախեն՝ հայ և քյուրդ: «Շատ գորավոր է մեր Ս. Եղիշեն,- կը պատմեր ծերունի մը,- որ օգնության կը հասնի ամեն վտանգելոց, և թե հերագի (ի երագի>երագի-Ս.Գ.), և թե բաց աչք շատ անգամ կը տեսնամք զինքն. ինքն է *կարմիր ձիավոր*, գրահավոր, ճերմակ մորուք վարդապետ, ճգնավոր» (Սրվանձոյանց Գ. -1978, էջ 146):

¹⁹ Дьяконов И. -1951, надп. № 50.

²⁰ Աղոնց Ն. -1972, էջ 114:

²¹ Дьяконов И. -1951, надп. №№ 3-7, 10-11, 23, 28, 40.

²² Նույն տեղում, №№ 46, 49:

²³ Երենյան Ս. -1963, էջեր 51, 79, 108:

²⁴ Աղոնց Ն. -1972, էջ 211; Дьяконов И. -1951, надп. № 50, пр. 5; Арутюнян Н. -1970, с. 284 пр. 402.

²⁵ ՀԺՊՔ -1981, էջեր 24, ծան. 7:

Ուրարտուի արքունի ոստանն էր, որովհետև այստեղ էին գտնվում Ուրարտուի (մեզ հայտնի) առաջին թագավոր Արամեի արքայանիստ Արծաշկուն, Մարդուրի II-ի քաղաք Ռիարը, Ռուսա I-ի «հայրենական տուն» Արբուն, որի շրջակա 7 բնակավայրերում էլ բնակվում էին Ռուսայի «եղբայրները, նրա թագավորական սերմը»²⁶, 3. Արմիրալին «կուսակալ»-նահանգապետ ուներ, որպիսին Արամալի-Արմարիլին, բնականաբար, չէր կարող ունենալ՝ որպես արքունի ոստան, 4. Արմիրալին հիշատակված է հարավային սահմանամերձ նահանգների շարքում, որոնց Ասորեստանի կողմից անմիջական հարձակման և ներխուժման վտանգ էր սպառնում, իսկ Արամալի-Արմարիլին գտնվում էր պետության կենտրոնում:

Ի՞նչ կարող է նշանակել Armirali-(u/a) երկրանունը: Փորձենք ստուգաբանել: Հստակ է, որ Arm-ir-ali-u/a բառը բաղկացած է arm- արմատից, -ir-, -ali- վերջածանցներից և -iu/-ia հոլովական վերջավորություններից: Դրանք բոլորը հնդեվրոպական ծագում ունեն: Անվան -ir- բաղադրիչը սեպագրային արտացոլումն է իրերի հակադրություն ցույց տվող հ.-ե. *er վերջածանցի²⁷, -ali-ն տեղանվանակերտ վերջածանց է առկա նաև Aramale/Aramali, Դարանաղի, Մանանաղի, Մարդաղի տեղանուններում: Իսկ -iu/-ia սեռական և ուղղական հոլովների վերջավորություններն են (հմմտ. Ուրմիոյ<Ուրմիա, Գերմանիոյ<Գերմանիա, Բտալիոյ<Բտալիա), եթե միայն արական (-iu) և իգական սեռի (-ia) ցուցիչները չեն դրանք²⁸: Այս դեպքում հմմտ. Ասորիք > սեռ հոլով. Ասորեաց, երբ խոսքը երկրի մասին է (երկիրն իգական սեռի է), և Ասորուց, երբ խոսքը մարդկանց մասին է (մարդիկ արական սեռի են)²⁹: Եթե Armirali- երկրանվան *arm- բաղադրիչը «մարտակառք» է նշանակել (հմմտ. հուն. ἄρμα), ապա նրանից -er վերջածանցով կազմված *armir-ը կնշանակեր «կառավարտիկ» (ի հակադրություն հետևակ զինվորի), իսկ տեղանվանակերտ վերջածանց -ali-ի հավելումով ստեղծված Armirali-ն՝ «Կառավարտիկ(ներ)ի տեղ, Կառավարտիկ(ներ)ի երկիր»:

Այժմ, *arm- արմատի մասին մանրամասն: *արմ-ը, հայերեն զուգահեռն է հին հունարեն ἄρμα «ձիակառք, մարտակառք» բառի: Հայկական լեռնաշխարհում մարտակառքի և նրա նախատիպ երկանիվ ձիասայլի շատ վաղ գործածության մասին խոսում են Հայաստանի ժայռապատկերները³⁰: Իսկ մեր *արմա-ի զուգահեռներից են նաև հայ. յարմար բառի արմ հիմքը, հուն ἄρμός «կցվածք, հավելված», լատին. arma «հարմարանք, սարք», ավեստ. arəm «հարմար, համապատասխան» և հին սլավ. jarǫmъ «լուծ» (որից՝ ռուս. ярем, яром «լուծ, լծասարք») բառերը³¹: Հայ. յարմար բառը կազմված է *արմ հիմքին / նախդիրի և -ար վերջածանցի հավելումով: Բերված բոլոր բառերը կազմվել են հ.-ե. *ar- «կցորդել, միացնել, արվեստով հորինել» արմատից -m աճականով³²: Մեր բառի -ար վերջածանցի համար հմմտ. արդ-ար, գալ-ար, դալ-ար, կերպ-ար և այլն:

²⁶ ՀԺՊՔ -1981, էջ 31:

²⁷ Աճառյան Հ. -1957, III, էջ 110: Ջահուկյան Գ.1987, էջ 234:

²⁸ Հմմտ. Կարագյոզյան Հ. -1978, 10, էջեր 62, 64-65, 72-73:

²⁹ Տե՛ս Աճառյան Հ. -1957, էջեր 293, 298-299, 302:

³⁰ Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. -1970, նկ. 117-V և 276-II:

³¹ Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984, II, էջեր 723, 731; Աճառյան Հ. -1977, III, էջեր 389-390:

³² Աճառյան Հ. -1977, III, Եր., 1977, էջ 388:

3. Խուրուշկիայի վարձկանները

Վարձկան կառամարտիկներ խեթական բանակում կային նաև Հայասա-Ազիից և Հայկական լեռնաշխարհի մանդա, սալա, խեմուա, տամալկիյա և այլ ցեղերից: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են եգիպտական որմնանկարները, որոնք խեթական բանակի զինվորներին պատկերում են տարբեր մարդաբանական տիպերով և տարբեր տեսքի մարտակառքերով³³: Դրանցից Ի. Մ. Դյակոնովի կարծիքով, սալա և խեմուա ցեղերին պետք է մոտավորապես տեղորոշել «Հայկական լեռնաշխարհում՝ Եփրատի և Վանա լճի միջև, հնարավոր է նաև ավելի արևելք»³⁴: Քանի որ սալայի տեղադրությունը ճշգրտված է՝ Տարոնում էր, ապա «հնարավոր է ավելի արևելք» տեղորոշումը կարող ենք վերագրել *խեմուա/սիմուվային*: Ինքը՝ Դյակոնովը, այս ցեղանվան հիմքում տեսնում է Մեծ Ջաբ գետի ավազանում գտնված Luha/Luhi և Alamun երկրների հետ հիշատակված Heme/Hemme երկրի անունը³⁵: Նա նշում է, որ դրանցից վերջինը նույնն է լինելու Ասորեստանի Սալմանասար I թագավորի (մ.թ.ա. 1274-1245 թթ.) կողմից Ուրուատրի ցեղամիության կազմում հիշատակված Hemme-ի և Աշուրբեկկալայի (մ.թ.ա. 1076- մոտ. 1059 թթ.) հիշատակված Hemmu-ի հետ³⁶: Ըստ Ն. Հարությունյանի, Խիմնե երկրի տեղադրությունը որոշվում է այն տարածքում, որը գտնվում էր Վանա լճից հարավ-արևելք, Էլամունիա գետից (Մեծ Ջաբ գետի վերին հոսանքից) արևմուտք՝ նրա և Տիգրիսի արևելյան ճյուղի միջև³⁷: Դժվար չէ կռահելը, որ դա այն նույն տարածքն է, որ հետագայում զբաղեցնում էին Մեծ Հայքի Մոկք նահանգը և Վասպուրական նահանգի Անձևացիք գավառը: Այստեղ էր *Խուրուշկիա* թագավորությունը՝ կոչված նաև *Արմիրայի* և *Նահրի*:

Մեր կարծիքով, Խուրուշկիա թագավորությունը փոխնիփոխ կառավարվել է զինվորական և քրմական դասերի ներկայացուցիչների կողմից: Ինչպես տեսանք, Խուրուշկիայի *Կակի/Կակիա* արքայանունը խոսում է այն կրած անձի զինվոր-արքա լինելու մասին: Իսկ նրա հաջորդներից մեկի *Իանզու/Յանզու* անունը, ինչպես կտեսնենք ստորև, խոսում է այն կրած անձի քուրմ-արքա լինելու մասին: Սա Ուրարտուի թագավոր Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-713 թթ.) և Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 721-705 թթ.) ժամանակակիցն էր³⁸: Հստակ է, որ Ianzu/Yanzu արքայանունը կազմված է* i-anz-u բաղադրիչներից: Սրանցից առաջինը *ի* նախդիրն է, որը «ձայնավորի մոտ դառնում է *յ* (երկուսն էլ հնչմամբ նախապես նույնն էին)³⁹», երրորդը կարող է լինել կամ *-ni* վերջածանցը (հմմտ. *աղու, թթու, խորովու, կծու, ճրագու*), կամ սեռական հոլովի *-ni* վերջավորությունը, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ բառի արմատն է, հ.-ե. *anǵ-ը, որից *anǵen->*անձն*: Հնդեվրոպականի բուն արմատն է *anǵ-«փչել, շնչել», որից *անձն* բառի

³³ Տե՛ս Gurney O. -1970, էջ 261, նկ. 56a, 56b; Meyer Ed. -1928 (տե՛ս Խաչատրյան Ա. -1933, էջեր 107-108):

³⁴ Дьяконов И. -1968, с. 43.

³⁵ Նույն տեղում, էջ 87, ծան. 32:

³⁶ Дьяконов И. -1951, №№ 2, 10.

³⁷ Арутюнян Н. -1970, с.с.14, 16.

³⁸ ՀԺՊՔ -1981, հ. I, էջ 33:

³⁹ Աճառյան Հ. -1973, հ. II, էջ 235:

«առաջին իմաստն եղել է «հոգի»․ հմմտ․ … *հոգի*, որ հիմա նշանակում է նաև «անձն»․ ինչ․ երկու հոգի, մի քանի հոգի են»⁴⁰։ Հիշենք *Անձևացիքի* Հոգևոց վանքը⁴¹։

Եզրահանգում․ ա․ Ասորեստանյան արձանագրություններում երեք տարբեր անուններով՝ *Նաիրի* (նեղ առումով), *Խուբուշկիա* (մայրաքաղաքի անունով) և *Արսիքալի* (իշխող կառավարողների անունով) հիշատակվել է միևնույն երկիրը՝ հետագա Մոկքի Անձևացիքի տարածքն զբաղեցրած և Ուրարտուի հզորության դարաշրջանում նրան ենթարկված փոքր թագավորությունը։

բ․ Սեպագրության դարաշրջանում Խուբուշկիան ռազմաքաղաքական առումով բավականին ուժեղ է եղել՝ շնորհիվ զինվորական, մասամբ նաև քրմական դասերը ներկայացնող կառավարողների։ Սրանց մի մասը *Խեմուվա/Խիմուվա/Խիմուե* անվամբ Հայկական լեռնաշխարհի այլ կառավարողների հետ միասին՝ որպես վարձկաններ ծառայել է իսթական բանակում։

գ․ Հողվածում բերված, մեկնաբանված և ստուգաբանված նյութը խոսում է այն մասին, որ սեպագրային դարաշրջանի Խուբուշկիան եղել է առավելապես զինվորական դասի (մասամբ նաև քրմական) վերնախավը ներկայացրած կառավարողների կողմից կառավարվող և հայկական բնակչություն ունեցող երկիր՝ վաղպետական կազմավորում։

О ТОЖДЕСТВЕ И ХАРАКТЕРЕ СТРАН ХУБУШКИА И АРМИРАЛИ

Петросян С. Г.

Ключевые слова: *колесничий, классы, Армиральи, Мокк, Андзевацик, Армарук, Хова дашт, Хубушкиа, Хемува, Урарту.*

Среди мелких стран Армянского нагорья ассирийские источники упоминают также страну Хубушкиа (Hubuškia). Она охватывала часть южной Армении южнее озера Ван, в бассейне реки Восточный Тигр. По нашему мнению, одноименный город Хубушкиа-столица страны, находился в центре страны, на поле *Хова дашт*. С компонентом Hub-//*Нов- в топониме Hubuškia ср. топоним Հով (впосл. Օվ)>род. под. Հովա (> Հովա դաշտ «поле Хова»).

Древнеармянские княжеские роды Мокаци и Андзеваци вместе упомянуты в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. По соседству, в бассейне реки Восточный Тигр, в Мокке и Андзевацике, были также их владения. Значит, и предки этих княжеских родов из племени Химува/Химме жили по соседству в этих местах, т. е. в клинописной стране Хубушкиа-

⁴⁰ Աճառյան Հ. -1971, I, էջեր 201-203:

⁴¹ *Անձ-եւ-ացի-ք/Անձ-աւ-ացի-ք* տոհմանուն/տեղանունը ծագումնաբանական կապի մեջ է Ianzu/Ianzu արքայանվան հետ, ինչպիսին է սրա կապը *անձ-ն* «հոգի, անձ» բառի հետ։ Սրանց բոլորի իմաստաբանական հենքը պայմանավորված է եղել «<հոգևոց վանք»-ին նախորդած հեթանոսական սրբավայրի պաշտամունքով։ Տոհմանուն-տեղանվան և արքայանվան կապի առթիվ հիշենք, որ սեպագրերի «ու» ընթերցվող նշանը կարելի է ընթերցել նաև «օ», «աւ», «եւ» (հմմտ. Alištu//*Alistey>Աղստեւ և Անձեւացի//Անձաւացի, Pardu//*Parday>Պարտու) :

Армиральи. Для *Армиральи* <*arm-ir-ali ср. *Зармайр*<*z-arm-ayr где *arm- “колесница” (ср. др. греч. ἄρμα “колесница”). Союз стран – будущих областей древней Армении Мокка и Андзевацика являлся важнейшим очагом формирования не только индоевропейского социального института двух вождей, но и культа индоевропейских божественных близнецов (ср. Санасар и Багдасар в эпосе «Сасна црер»).

ABOUT THE IDENTIFICATION AND CHARACTER OF THE COUNTRIES KHUBUSHKIA AND ARMIRALI

Petrosyan S. G.

Key words: *charioteers, classes/social estates, Khubushkia, Armirali, Mokq, Andzevatsik, Armaruk, Hovadasht, Khemuva, Urartu.*

Assyrian sources mention the country Khubushkia (Ḫubuškia). It was among the smaller countries situated on the Armenian Tavros. The Khubushkia occupied the part of Southern Armenia, to south of Lake Van, in the river basin of Eastern Tigris. According to the author, the capital of country-of the same name Khubushkia, was situated in the centre of country in *Hovadasht*. In the toponym Ḫub-ušk-ia for component Ḫub-//*Hov- compare with Armenian toponym Հով (next Օվ)>Հովա(>Հովա դաշտ “field of Hova”), possessive case: *Hova*.

Ancient Armenian princely families Mokatsi and Andzavatsi are mentioned together in the “History of Armenia” by Movses Khorenatsi. So, their possessions were in the neighbourhood in the river basin of Eastern Tigris, hence the ancestors of the tribe Khimuva/Khimme lived in the neighbourhood in the cuneiform Khubushkia-Armirali. For *Armirali*<*arm-ir-ali compare with *Zarmayr*<*z-arm-ayr, where *arm-“chariot” (compare ancient Greek ἄρμα “chariot”).

To deduce, the Union of the future regions of ancient Armenia – Mokq and Andzevatsik was the most important center of that time where Indo-European social institute of two leaders and Indo-European cult of godlike Twins were shaped (compare with Sanasar and Baghdasar from “Sasna tsrer”).

Պ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Ա-Գո -1912, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթներ, Երևան:
2. Ադոնց Ն. -1972, Հայաստանի պատմություն. Ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան:
3. Աճառյան Հ. -1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Երևան:
4. Աճառյան Հ. -1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան:
5. Երեմյան Ս. -1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան:
6. Խաչատրյան Ա. -1933, Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմություն, Երևան:
7. Կարապոզյան -1978, Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» թիվ 10:
8. Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ. -1970, Սյունիքի ժայռապատկերները // «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, 4, Ժայռապատկերներ», Երևան:
9. Կուն Ն. -1956, Հին Հունաստանի լեզենդներն ու առասպելները, Երևան:
10. ՀԺՊԲ -1981, «Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա», հ. I, հնագույն ժամանակներից մինչև IX դարի կեսերը, Երևան:
11. Մալխասյանց Ստ. -1945, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. IV, Երևան:
12. Խորենացի -1981, Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց, Երևան:

13. **Պետրոսյան Ս. -1984**, Մարդուրի II-ի անդրսևանյան արշավանքի երթուղու շուրջ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2:
14. **Պետրոսյան Ս. -1991**, Երկգույն-երկհարկ տիեզերքի մասին առասպելաբանական պատկերացումը Հայկական լեռնաշխարհում // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» թիվ 2:
15. **Ջահուկյան Գ. -1987**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան:
16. **ՄԾ -1936**, «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպ, հ. I, Երևան:
17. **Սրվանձտյանց Գ. -1978**, Երկեր, հ. I, Երևան:
18. **Բիզանդացի -1987**, Փաստոսի Բիզանդացույ Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխայանցի, Եր., 1987:
19. **Арутюнян Н. -1970**. Бийнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики, Ереван.
20. **Гамкрелидзе Т., Иванов В. -1984**. Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Москва.
21. **Дьяконов И. -1968**. Предыстория армянского народа, Ереван.
22. **Дьяконов И. -1951**. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту//«Вестник древней истории».
23. **Меликишвили Г. -1960**. Урартские клинообразные надписи, Москва.
24. **Петросян С. -1987**. Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 3:
25. **Тер-Гевондян А. -1977**. Армения и арабский халифат, Ереван.
26. **Gurney O.1970**. Hetyci, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Werszawa.
27. **WVDO -1916/1926**. Keilschrifttexte aus Boghazkōi (Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft), Leipzig-Berlin. VI.
28. **Meyer Ed. -1928**. Geschichte ägyptischen Grossmach.

Ընդունվել է՝ 07. 09. 2022
Գրախոսվել է՝ 29. 10. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 28. 11. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Մարգիս ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ Ծիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի
առաջատար գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ vahe1996@mail.ru